

ТРАНСПОЗИЦІЯ АДВЕРБІАТИВІВ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ Т. ШЕВЧЕНКА

Творчість Т. Шевченка була в полі зору дослідників різних галузей науки, насамперед літературознавців, а також філософів, культурологів, етнографів, етнолінгвістів і, звичайно, мовознавців, які порушували різноманітні проблеми мовотворчості Кобзаря, зокрема відома низка праць про мову творів Т. Шевченка загалом та його місце й роль в історії української літературної мови (В. Ващенко, І. Огієнко, П. Плющ, В. Русанівський, О. Синявський, В. Сімович, П. Тимошенко, І. Франко та ін.), лексичне багатство творів поета вивчали К. Дорошенко, Л. Масенко, А. Мойсієнко, С. Єрмоленко, М. Степаненко та ін. Водночас лінгвістичних праць, у яких би порушувалися проблеми морфологічних особливостей творчості Т. Шевченка дуже мало, серед них – кілька публікацій П. Тимошенка, у яких він досліджував іменник, займенник та дієслово у творах Т. Шевченка.¹ Питання функціонування прислівників у творчості Т. Шевченка системно не було досліджено,² зокрема аспект транспозиції адвербіативів у поетичному тексті, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Матеріалами дослідження слугували поетичні твори Т. Шевченка, розміщені в збірці «Кобзар» [3], та «Словник мови Шевченка» [1], у якому зафіксовано близько 420 прислівників різних розрядів (не враховуючи

¹ Докладніше аналіз наукових праць про мовотворчість Т. Шевченка див.: Конторчук Ганна. Творчість Тараса Шевченка як об'єкт мовознавчих студій / Ганна Конторчук // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2010. – Вип. 21. – С. 244–249.

² Подано до друку нашу статтю «Функціонування прислівників у поетичній творчості Т. Г. Шевченка» до Вісника Житомирського державного університету імені Івана Франка.

фонетичних та словотвірних варіантів), більша частина з яких використана лише у сфері адвербіатива, а понад 40 із них у контексті виявили тенденцію до транспозиції в інші частини мови (як самостійні, так і службові), що й стало предметом нашого зацікавлення.

Зазначимо, що проблема міжчастиномовної перехідності порушена як у вітчизняній (Л. Бондаренко, Н. Борисенко, В. Ващенко, І. Вихованець, Н. Глібчук, К. Городенська, Д. Гринчишин, І. Данилюк, Й. Дзендзелівський, У. Добосевич, Т. Довга, І. Дудко, А. Загнітко, Л. Кіцила, О. Кушлик, Л. Мацько, К. Мізіна, Г. Муқан, А. Нелюба, В. Ожоган, М. Плющ, К. Симонова, О. Смирницький та ін.), так і в зарубіжній лінгвістиці (Л. Алегзандер, В. Бабайцева, М. Блох, Д. Бомонт, Л. Борте, В. Гак, М. Ганшина, І. Іванова, Дж. Іствуд, О. Калечиць, О. Кім, М. Лукін, В. Мігірін, М. Панов, Ю. Степанов, Л. Теньєр, Ш. Баллі, В. Шигуров, Г. Ярова та ін.). Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові досліджувала С. Соколова, яка зазначала, що на тлі всебічного вивчення лексико-граматичних класів української мови значний інтерес становить прислівник, особливо транспозиційні процеси в його межах, бо в історичному розвитку ця частина мови постає однією з найрухоміших і найпродуктивніших, яку безперервно поповнюють нові утворення і яка сама стає базою для переходу в інші частини мови. Науковець проаналізувала функціональний аспект відприслівникових транспозитів, механізми процесів переходу в межах масивів «прислівник – дієслово», «прислівник – іменник», «прислівник – прикметник», «прислівник – числівник», «прислівник – займенник», «прислівник – частка», «прислівник – прийменник», «прислівник – сполучник», «прислівник – модальне слово», «прислівник – вигук» [2, 3], тобто спостерігаємо перехід прислівника в усі самостійні та службові частини мови й вигук.

Вибірка прислівників, які мають транспозиційний потенціал у поетичних текстах Т. Шевченка, дає підстави констатувати, що найбільш

схильними до переходу в інші частини мови є прислівники способу дії, рідше – часу та місця.

Найбільше прислівників, відзначених у поетичних текстах Т. Шевченка, зазнають синтаксичної транспозиції, зберігаючи свою морфологічну форму й утрачаючи обставинну семантику, набуваючи водночас ознак головного члена, співвідносного з присудком, односкладного безособового речення (близько 50 %). Такими одиницями є переважно якісно-означальні, зрідка – кількісно-означальні прислівники: *близько, весело, довго, однаковісінько, гладко, далеко, дарма, марно, невесело, нудно, пізно, страшно, сумно, недобре, рано, любо, добре, тяжко, байдуже, тихо, небагато, мало*. Напр., *любо*: *Любо* та кохано Прийшли, взяли сіромаху [4, II, 199], А лицявся то з тією, То з другою *любо* [4, II, 206] – *Любо* мені [4, II, 204]; *добре*: *Добре*, мамо, що ти заранне спать лягла... [4, II, 202] – *Добре* діє [4, II, 221]; *тяжко*: *Зажурилась* чорнобрива, *Тяжко* *зажурилась* [4, II, 246] – *Тяжко, тяжко* мені стало [4, I, 323]; *тихо*: *І тихо* дрімає [4, II, 199] – Та *любо*, та *тихо*, Як у раї... [4, I, 335]; *байдуже*: *Всі оглухли – похилились* В кайданах ... *байдуже* [4, I, 333] – *І байдуже?* Ні, не дуже [4, II, 206] тощо.

Частина відприкметникових прислівників, які позначають емоційний стан людини чи стан навколишнього середовища, виражають загальну оцінку дії, використані в поетичних творах тільки у функції головного члена: *чисто, чутно, холодно, погано, поганше*, напр.: *Буде, буде, бо холодно...* [4, I, 318], *Аж страх погано* У тім хорошому селі [4, II, с. 202], *А ще поганше* на Україні *Дивитись, плакати – і мовчать!* [4, II, 203]. На нашу думку, використання такої значної кількості прислівників у ролі головного члена присудка зумовлене, крім усього іншого, полісемічністю самих адвербіативів, а також особливістю авторського ідіостилю Т. Шевченка та жанром і тематикою його творів, у значній частині яких він зображує явища чи стан природи, стан людини.

З-поміж самостійних частин мови, які поповнюються завдяки прислівникам, у творах Т. Шевченка є числівник. Транспозиція прислівників

у числівники – явище мало поширене, що зумовлено, очевидно, тим, що клас числівників уже сформований. Як зауважує С. Соколова, відприслівникова нумералізація реалізується на синтаксичному та семантичному рівнях, у результаті чого поповнюється переважно група неозначено-кількісних числівників [2, 10]. У творчості Т. Шевченка транспозиції зазнають прислівники *багато* (Поїдеш далеко, Побачиш *багато*... [4, I, 132] – Потече *багато, багато, багато* Шляхетської крові [4, I, 153]); *чимало* (Петра на волю одпустили, Зимою в Київ одвезли, І там у школу оддали, І там *чимало* поповчили [4, II, 349] – Лягло косями Людей муштрованих *чимало* [4, I, 443]). Отже, у результаті нумералізації прислівників обставинність як ознака адвербіатива замінюється ознакою неозначеної кількості, причому відбувається і зміна позиції слова в реченні, оскільки в значенні числівника такі одиниці сполучаються з іменником чи займенником.

У процесі переходу прислівників у модальні слова (модальник) адвербіативи втрачають лексичне значення й починають виражати ставлення автора до повідомлюваного, тобто набувають модальності. Найбільш використовуваними у творчості Т. Шевченка є прислівники *звичайне, звичайно* ‘за звичаєм; як заведено, прийнято, як звично для кого, де’, які в процесі переходу в модальник набувають семантики ‘зрозуміло, ясно, природно’ [1, I, 272], причому в значенні вставного слова вони вжиті значно частіше (33 використання із 41) переважно в прозових уривках (епістолярії) [1, I, 272], оскільки поетичний жанр не дає підстав для широкого застосування трискладового слова з дотриманням ритму й рифми: Та й думало з нею, Щоб цього не знала мати, *Звичайне* побратись [4, II, 422] – Та іноді й пожуриться – *Звичайне*, не дуже [4, II, 270]; *певне, певно*, із 16 використань яких 12 – як вставні слова із семантикою ‘мабуть’, ‘звичайно’ та 4 вживання як адвербіатива зі значенням ‘цілком імовірно, напевне’ [1, II, 55]: А із братства те бурсацтво *певне* виглядає [4, II, 91] – Коли не дам ради, То тойді вже, *певне*, треба Іти в найми знову [4, II, 125].

Серед службових частин мови в результаті транспозиції найбільше поповнюється клас часток у результаті партикуляції низки переважно означальних прислівників. У процесі переходу в частки прислівники втрачають означальність, відіграючи виділювальну, підсилювальну роль та змінюючи місце в реченні. Переходу в частки у творах Т. Шевченка зазнали прислівники *вже, уже* (*Уже* третій, і четвертий, І п'ятий минає Немалий рік, а Степана Немає, немає [4, I, 372] – Та *вже* такого сподаря, Що гради й весі пожирало [4, II, 471]); *просто* (Хто без святої булли вмер – У пекло *просто*... [4, I, 345], В нас дери, Дери та дай, І *просто* в рай... [4, I, 445] – Вони на раді й присудили, щоб *просто* кесаря назвать Самим Юпітером [4, II, 392]; *там* (Петра на волю одпустили, Зимою в Київ одвезли, І *там* у школу оддали [4, II, 349] – Що це таке верзете ви? Які *там* ворони? [4, I, 405]). Отже, партикуляції зазнають насамперед прислівники часу та способу дії.

Причиною препозиціоналізації, як зауважує С. Соколова, є розширення валентності вихідних прислівників. Прислівник, сполучаючись з іменником, займенником, числівником у непрямих відмінках, керуючи ними, виявляє валентну активність, що стає основою виникнення релятивності [2, 13]. У творчості Т. Шевченка цей процес спостерігаємо лише спорадично. Переходу в прийменник зазнають прислівники *кругом* (*Кругом* хвилі, як ті гори [4, I, 129], *Кругом* бори та болота [4, I, 315] – *Кругом* дуба русалоньки Мовчки дожидали [4, I, 37]); *скрізь* (А *скрізь* на славній Україні людей у ярма запрягли Пани лукаві... [4, II, 203] – *Скрізь* хмару сонце занялось [4, II, 321]) (в останньому реченні, очевидно, прийменник є фонетичним варіантом прийменника *крізь*); *вздовж* (Свою рідненьку волохату І *вздовж* і впоперек хрестить [4, II, 513] – ...*вздовж* байдака Знову походжає Пан отаман... [4, I, 129]).

Перехід прислівників у сполучники – явище, яке мало представлено у творчості Т. Шевченка. З-поміж використаних поетом і наведених далі слів найбільш уживані ці одиниці у функції сполучника, тому інколи складно

з'ясувати первісну семантику слова. Напр., *куди*: Все йде, все минає – і краю немає. *Куди* ж воно ділось? [4, I, 138] – І дівчина похилиться, *куди* гне недоля [4, I, 143]; *чом* (*чому*): *Чом* вас лихо не приспало, Як свою дитину? [4, I, 102], *Чому* не спиш ти уночі, Моя голубко сизокрила? [4, II, 24] – Бо люде не знають, *Чому* добре умирає, Злеє оживає? [4, II, 54]. У процесі кон'юнкціоналізації прислівники виконують функцію переважно сполучних слів у складнопідрядному реченні, рідше – сурядних сполучників. Отже, перехід прислівників до класу службових слів – явище давнє, яка потребує більш докладного дослідження з позиції діахронії.

Незначна кількість прислівників функціонує в контексті в ролі різних лексико-граматичних класів слів. Це створює, за словами С. Соколової, багатокомпонентну функціональну омонімію [2, 12]. У досліджуваних творах спостерігаємо перехід прислівник – сполучник – частка: *так* (Бо їй *так* хочеться [4, II, 254] – Хоч і лихо зустрінеться, *Так* не на чужині [4, I, 139] – *Так*, коло полудня, в неділю, Та на зелених ще й святках [4, I, 360]); *все* (*усе*): (*Усе* дрібні, *усе* малі, *все* багатих діти [4, I, 300] – Осталася удовою, Хоч і молодою І не одна... та *все* ж тяжко [4, I, 298] – А *все* за того п'ятака, що вкрав маленьким у дяка [4, II, 106]; *де*: Марко забарився... Може, *де* в дорозі Занедужав [4, I, 433] – Щоб ніхто не бачив, *Де* полягли Гонти діти [4, I, 432] – А получшали?... Ба *де* то! Ще гіршими стали... [4, II, 321]; *коли*: Співай же їм, мій голубе, Про Січ, про могили, *Коли* яку насипали [4, I, 123] – Обіцявся чорнобривий, *Коли* не загине, Обіцявся повернутись [4, I, 65] – ... *коли* гляне: Попід гаєм, мов ласочка, Крадеться Оксана [4, I, 163]; *як*: *Як* же тебе не проклинать, Лукавая доле? [4, II, 130] – Не одцуравсь того слова, Що мати співала, *Як* малого повивала... [4, I, 145] – ...цар підходить До найстаршого... та в пику Його *як* затопить [4, I, 321].

Отже, найпродуктивнішим видом транспозиції прислівників у поетичних творах Т. Шевченка є перехід у предикативні слова (головні члени, співвідносні з присудком, в односкладному безособовому реченні) та частки. У результаті переходу до повнозначних частин мови змінюється

семантика багатозначного прислівника, натомість перехід до складу службових слів супроводжується втратою лексичного значення адвербіативами й набуття ними здатності до релятивності та комунікативної спрямованості, а транспозиція до модальників зумовлена втратою семантики прислівником й набуття ними здатності виражати ставлення до повідомлюваного. Транспозиційні процеси можливі лише в контексті, у якому сполучуваність слів, зміна їхньої позиції дає змогу простежити нейтралізацію одних ознак слова (в адвербіативах насамперед якісно-означальної чи обставинної семантики) й актуалізацію інших. Водночас констатуємо відсутність транспозиції прислівників до більшості самостійних частин мови та інтер'єктивів, що, очевидно, зумовлене особливостями поетичного тексту та специфікою авторського ідіостилю Т. Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник мови Шевченка : У 2-х тт. / Ред. кол. Ващенко В. С., Дорошенко К. П., Мариниченко В. Г., Черторизька Т. К. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1964.
2. Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук 10.02.01 / С. В. Соколова. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 20 с.
3. Шевченко Тарас. Кобзар / Тарас Шевченко. – К., 1976. – 600 с.
4. Шевченко Тарас. Поезії 1837–1861 : Поезії у двох книгах / Тарас Шевченко. – Київ «Радянський письменник», 1989; Кн. I – 513 с.; Кн. II – 561 с.

Галина Гримашевич. Транспозиція адвербіативів у поетичних творах Т. Шевченка. У статті розглянуто транспозиційні процеси у сфері прислівника за матеріалами поетичних текстів Т. Шевченка, визначено, що використані у творах адвербіативи в контексті переходять до різних лексико-граматичних розрядів у результаті нумералізації, партикуляції, кон'юнкціоналізації, препозиціоналізації. Зазначено, що найпоширенішим видом транспозиції є перехід прислівників у процесі синтаксичної

адвербіалізації у сферу предикатів (головного члена, співвідносного з присудком, в односкладному безособовому реченні).

Ключові слова: Т. Шевченко, прислівник, транспозиція, нумералізація, партикуляція, кон'юнкціоналізація, препозиціоналізація.

Галина Гримашевич. Транспозиція адвербіативів в поетических произведениях Т. Шевченко. В статті розглянуті транспозиційні процеси в сфері наречія по матеріалам поетических текстів Т. Шевченко, определено, що використані в произведениях адвербіативи в контексті переходять к різним лексико-грамматическим разрядам в результаті нумералізації, партикуляції, кон'юнкціоналізації, препозиціоналізації. Зазначено, що найпоширенішим видом транспозиції є перехід наречій в процесі синтаксическої адвербіалізації в сферу предикатів (головного члена, який відноситься до сказуємого, в односкладному безособовому реченні).

Ключевые слова: Т. Шевченко, наречие, транспозиция, нумерализация, партикуляция, конъюнкционализация, препозиционализация.

Galina Hrymashevych. Transposition adverbialyviv in poetry of Taras Shevchenko.

The paper considers transpozyciyni processes in materials adverb for poetic texts Shevchenko, determined that in the works adverbialyvy used in the context of moving to different lexical and grammatical categories as a result numeralizatsiyi, partykulyatsiyi, kon'yunktsionalizatsiyi, prepozytsionalizatsiyi. It is indicated that the most common type of transposition is to move adverbs in the syntactic adverbializatsiyi the scope of predicate (the principal term, consistent with the predicate in composite impersonal sentence).

Keywords: T. Shevchenko, adverb, transposition, numeralizatsiya, partykulyatsiya, kon'yunktsionalizatsiya, prepozytsionalizatsiya.